

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Bárdosi Vilmos CSc

Magyar Nyelvészeti Doktori Program

Vezető: Dr. Kiss Jenő MHAS

Doktori disszertáció tézisei

Kothencz Gabriella Szilvia

KOGNITÍV JELENTÉSTÖRTÉNETI VIZSGÁLATOK A MAGYAR NYELV
HATÁROZÓRAGJAI KÖRÉBEN

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Juhász Dezső CSc

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Ladányi Mária DSc

Dr. Pelyvás Péter CSc

A bizottság titkára: Dr. Kugler Nóra PhD

A bizottság további tagjai: Dr. Tátrai Szilárd PhD

Dr. Csontos Nóra PhD, Dr. Sárosi Zsófia PhD (póttagok)

Témavezető: Dr. Korompay Klára CSc, Dr. Tolcsvai Nagy Gábor MHAS

Budapest, 2011

1. Bevezetés

A disszertáció toldalékszemantikai témakört választott tárgyaúl, mely a jelentéstani kutatásokon belül új területnek minősül, hiszen a toldalékok jelentése a magyar nyelvészeti szakirodalomban eddig még nem került leírásra, s a nemzetközi szakirodalomban is csak néhány (pl. szerb, norvég) nyelvek esetén indult meg hasonló kutatás. Így a disszertáció nemcsak az irányhármassági határozóragok jelentéstani bemutatására vállalkozik, hanem arra is, hogy megalapozza a magyar határozóragok jelentéstörténeti eredményekkel bővített, kognitív szemantikai leírását.

A vizsgálat során az irányhármassági határozóragok (-ba/-be, -ban/-ben, -ból/-ből és a -ra/-re, -n/-on/-en/-ön, -ról/-ről) abból a nézőpontból kerültek leírásra, ahol a szinkrón és a diakrón szemlélet nem válik el egymástól. Ezt a szándékot jelzi a disszertáció címe is: *Kognitív jelentéstörténeti vizsgálatok a magyar határozóragok körében*, ahol a *kognitív jelentéstörténeti* jelző arra utal, hogy az értekezés jelentéstörténeti ismeretekkel kiegészített, kognitív szemantikai perspektívából közelíti meg tárgyát.

A disszertáció rá kíván mutatni arra, hogy egy határozórag nem véletlenül társul alapszavához, hanem bizonyos szemantikai együtthatók, ismérvek mentén. Így például az orosz *встретить кого* 'találkozni valakit' kifejezésnél az orosz anyanyelvi beszélők számára a *találkozás* eseménye tárgyesettel és tárgyraggal fejeződik ki, míg ugyanennek az eseménynek a kifejezése a magyar nyelvhasználók esetében a *találkozni valakivel* kifejezésben -val/-vel raggal történik. E különbségnek az oka az emberi szituációk más-más nézőpontú profilírozásában, a nyelvhasználók eltérő szemléletében keresendő. Amíg az előbbi példában az orosz anyanyelvi beszélők a TALÁLKOZÁS teljes eseménysorából a találkozó másik résztvevőjét emelték ki, melyet a tárgyeset és a tárgyrag fejez ki számukra, addig a magyar beszélők a találkozó eseménysorából a közösen megélt pillanatok, az együtt töltött időt, cselekvést ítélték fontosnak, melynek kifejezésére a társhatározói szerepű -val/-vel bizonyult a legalkalmasabbnak.

2. Az értekezés felépítése

Az értekezés hét fejezeten keresztül tárgyalja az irányhármassági határozóragok szemantikai jellemzőit és az ahhoz kapcsolódó ismereteket. Az *I.* és a *II. fejezet* a bevezető részhez tartozik, ahol a disszertációban alkalmazott funkcionális-kognitív nyelvészeti keret, illetve a ragok keletkezésének legfontosabb történeti vonatkozásai kerülnek bemutatásra. A *III. fejezet*

a toldalékszematika általános szemüvegén keresztül a ragok jelentésével foglalkozik, s azzal az alapvető kérdéssel, hogy rendelkeznek-e a ragok jelentéssel. A *IV. fejezet* – a képi sémák jelentésalkotó szerepét alapul véve – a határozóragok jelentésében kimutatható szerveződésüket vizsgálja. Az *V. fejezet* a RAJTA és a BENNE helyzet irányhármassági ragjait veszi sorba, s mutatja be jelentéstani jellemzőiket. A *VI. fejezet* – áttekintő jelleggel – a szintaktikai viszonyok mezsgyéjére lépve a határozóragok szemantikai működését mondatokba helyezve vizsgálja. A *VII. fejezet* a vonzatváltozások témakörén belül a határozóragok mint vonzatok változásainak bizonyos eseteibe enged bepillantást.

A dolgozat nyelvi anyagául a *Magyar Nemzeti Szövegtár* (MNSz., Váradi 1998–2006) szolgált. A nyelvtörténeti kérdésekhez, különösen a vonzatváltozások tanulmányozásához azonban szükség volt egy kiegészítő korpuszra is, ami nyelvtörténeti forrásként a lehető leghívebben tükrözi a spontán beszéd nyelvhasználati jelenségeit. Erre a legalkalmasabbnak a magyarországi boszorkányperek magyar nyelvű tanúvallomásokat tartalmazó részei bizonyultak. Ehhez a célkitűzéshez remekül igazodott a *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára* (MBO, Komáromy 1910), amelynek bőséges nyelvi anyaga különösen jól használható volt a határozóragok szemantikai változásainak vizsgálatához.

3. Az értekezés elméleti háttere

A határozóragok tanulmányozásánál elsősorban két elméleti modellre támaszkodtam, melyek bevonásával és együttes alkalmazásával lehetővé vált az egyes ragok jelentéstani leírása, valamint az irányhármassági határozóragok szemantikai rendszerének felállítása.

3.1. Langacker trajector–landmark modellje

A ragok szemantikai vizsgálatánál szembetűnő volt a jelentésszerkezet egyes részeinek eltérő hangsúlyossága. Számos ragnál azt találtam, hogy noha ugyanazt a mozgássort tartalmazták, jelentésük ennek ellenére különbözött, ugyanis az azonos mozgássorból más-más részek kerültek háttérbe vagy emelkedtek ki. Ennek a jelenségnek a vizsgálatához hívtam segítségül Ronald Langacker trajector–landmark (figura–háttér) modelljét, amely szerint a nyelvi elemek, kifejezések jelentésszerkezetében elkülöníthető egy kiemelkedő rész (trajector/figura), és egy háttér (landmark/háttér) (Langacker 1987).

3.2. A kolozsvári kognitív iskola S–M modellje

A határozóragok szemantikai megközelítése új, kevésbé kutatott terület a magyar nyelvben, noha a határozói elemek (pl. névutók, igekötők) és az általuk jelölt viszonyok jelentéstani leírásában komoly eredmények születtek már a '90-es évektől kezdődően a Szilágyi N. Sándor vezette kolozsvári kognitív iskolában (Szilágyi 1996, 2004; Fazakas 2003, 2005, 2006, 2007; Páll 1999; Imre 1999; Galaczi 1995; Somkerek 1999; Andor 1999). Az említett kutatók arra keresték a választ, hogy egy-egy nyelvi viszonyjelölés (*rajta, benne, át*, stb.) milyen kognitív folyamat révén válhat átvitt értelművé, s hogy az átvitt értelmű relációk miért éppen az adott nyelvi viszonyítási eszközzel fejeződnek ki a magyar nyelvben. Megállapították, hogy a térbeli relációkban szereplő objektumokat többféleképpen érzékeljük attól függően, hogy milyen természetű térbeli viszonyról, mozgásról van szó. A térbeli relációkban résztvevő dolgok megnevezésére Szilágyi N. Sándor (1996) a langackeri *trajector* és *landmark* kifejezések helyett bevezette a **stabil** (S) és a **mobil** (M) fogalmát. A stabil és a mobil megnevezések az objektumok helyzetére, szerepére vonatkoznak. Ezek a szerepek/helyzetek nem előre kijelöltek, hanem a relációban részt vevő két tárgy egymáshoz való viszonyától és az adott térbeli reláció jellegétől függenek. A térbeli észlelés ennek ellenére mégis részben szabályozottan működik, mert vannak olyan általános észlelési szabályok, amelyek segítik és felgyorsítják a térbeli relációk perceptualizálását. Ilyen szabály például az, hogy a térbeli relációkban szereplő objektumok észlelésekor rendszerint a stabil objektumhoz képest határozzuk meg a mobil objektumot. Így például *Az asztal alatt van a labda* mondatban az *asztal* a stabil objektum és a *labda* a mobil objektum, mely grammatikailag és szemantikailag is megfelelő mondat, ám *A labda felett van az asztal* – még ha grammatikailag kifogástalan mondat is lenne – szemantikailag nem fogadható el.

4. Az értekezés eredményei

4.1. Az irányhármassági határozóragok szemantikai besorolása

A Szilágyi N. Sándor által kifejlesztett stabil–mobil kettősségén alapuló modell véleményem szerint nem csak a tárgyak/személyek és a köztük lévő térbeli viszonyok esetén működtethető, hanem az őket megnevező nyelvi elemek szintjén is. A határozóragok szemantikai besorolásánál ezért megkülönböztettem azokat a ragokat, amelyek statikus állapotokat jelölnek, illetve azokat, amelyek mozgássorokat. A statikus állapotokat kifejező ragoknál a nyelvi szerkezetben szereplő mobil objektum statikus helyzetben van, valamely mozgássor előtt vagy után. Ezek az ún. **dinamikus ragok** (D_r), amelyek általánosságban *ott-levést*

fejeznek ki, és tartalmazzák jelentésszerkezetükben a teljes eseménysort. Nem utalnak mozgással járó cselekvésekre, mert a térben, az időben egyetlen pontot vagy szakaszt jelölnek ki, és egyszerű térbeli, időbeli vagy szubsztanciális kapcsolatokat ábrázolnak. Idetartozik például a belső irányú *-ban/-ben* és a külső irányú *-n/-on/-en/-ön*. A ragok másik csoportját alkotják az ún. **akcióragok** (A_r), amelyek közelítő vagy távolító mozgássorokat ábrázolnak, ahol a mobil objektum aktuálisan mozgásban van: közeledik vagy távolodik a stabil objektum helyzetéhez képest. Az akcióragok folyamatos mozgásban levést, relációk bekövetkeztét vagy megszűnését jelölik. Idesorolható például a belső irányú *-ba/-be* és *-ból/-ből*, valamint a külső irányú *-ra/-re* és *-ról/-ről* ragok.

4.2. Az irányhármassági határozóragok rendszerezése

A nyelvtörténeti szempontokat érvényesítő rendszerezést Korompay Klára készítette el (1992), aki szemantikai jellemzőket is bevont a határozóragok összefüggéseinek feltárásába. Ebben a rendszerezésben elkülönült a *belső*, *szorosabb külső* és *lazább külső* helyviszony attól függően, hogy HOL? HOVÁ? vagy HONNAN? kérdésre felelt az adott rag:

Viszony jellege	Irányhármasság		
	HOL?	HOVÁ?	HONNAN?
Belső helyviszony	<i>-ban/-ben</i>	<i>-ba/-be</i>	<i>-ból/-ből</i>
Szorosabb külső helyviszony	<i>-n/-on/-en/-ön</i>	<i>-ra/-re</i>	<i>-ról/-ről</i>
Lazább külső helyviszony	<i>-nál/-nél</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	<i>-tól/-től</i>

1. Az irányhármassági határozóragok rendszerezése (Korompay 1992: 357)

A táblázat kategóriáit tanulmányozva azonban felmerülhet a kérdés, mit jelent a „szorosabb” és a „lazább” helyviszony? Hogyan kell ezt értelmezni, és a mi a viszonyítás alapja? Ennek pontosítására dolgoztam ki az irányhármassági határozóragok kognitív jelentéstörténeti rendszerezését, mely – kissé kilépve a szigorúan vett irányhármasság kereteiből – egy másik perspektívából tekinti át a ragok egymáshoz való viszonyát. A HOL?–HOVÁ?–HONNAN? irányhármasságot felbontottam két **irányra** (HONNAN? és HOVÁ?: *akcióragok*) és egy **helyzetre** (HOL?: *dinamikus ragok*). Ennek megfelelően elkülönítettem a *helyzetjelző* és az *irányjelző* ragokat, végig megtartva a külső–belső helyzet/irány szembenállását. A „lazább” külső helyviszonyt *viszonyjelző*ként értelmeztem, mert az idetartozó ragok, a *-nál/-nél*, *-tól/-től* és a *-hoz/-hez/-höz* valójában nem irányt jelölnek (mint pl. a *-ba/-be*), hanem egy viszonyt, ami két objektum bizonyos térbeli pozícióba kerülésekor jön létre.

Mozgás intenzitása		Dinamikus rag (D _r)	Akciórag (A _r)	
Mozgás iránya/ helyzete			közeledés (+)	távolodás (-)
Helyzetjelző rag	Belső helyzet	-ban/-ben	-	-
	Külső helyzet	-n/-on/-en/-ön	-	-
Irányjelző rag	Belső irány	-	-ba/-be	-ból/-ből
	Külső irány	-	-ra/-re	-ról/-ről
Viszonyjelző rag		-nál/-nél	-hoz/-hez/-höz	-tól/-től

2. Az irányhármassági határozóragok kognitív jelentéstörténeti csoportosítása

Az **irányjelző ragok** a mozgás irányára utalnak a mozgó, azaz a mobil objektum felől nézve. Jelölhetnek belső és külső irányba történő mozgásokat, ahol a stabil objektum határa egy kiemelt térbeli pont, mert a belső irányjelző ragok (*-ba/-be*, *-ból/-ből*) esetében a mozgássor tartalmazza a stabil objektum határán való átlépést, ahol fizikálisan a mobil objektum a stabil objektum belső felével érintkezik. A külső irányjelző ragok (*-ra/-re*, *-ról/-ről*) esetében nem történik határátlépés, az érintkezés fizikálisan a stabil objektum külső oldalán/felszínén valósul meg. A **helyzetjelző ragok** nem tudnak teljes eseménysorokat jelölni, csupán állapotokat, helyzeteket, ezek közül is kétféle: belső- és külső pozíciójú ott-léteket. A **viszonyjelző ragok** nem a mozgás irányát, hanem a stabil és a mobil objektum egymáshoz való viszonyát, térbeli elhelyezkedését jelölik. Éppen ezért itt a határátlépés létrejötté bizonytalan, nem zárható ki, de nem is kerül megerősítésre.

4.3. Határozóragok és képi sémák

A világban lévő dolgok, objektumok között különböző térbeli, időbeli, entitásbeli relációk jöhetnek létre. Ezek a relációk azonban annyi információt hordoznak és olyan összetettek, hogy komplex struktúraként értelmeződnek, s ún. *helyzetekben* tárolódnak az elme számára. Ezekből az ismétlődő helyzetekből alakulhatnak később a sémák vagy a metaforák, amelyek „használati utasításként” szolgálhatnak további új és/vagy más, elvont relációk értelmezéséhez. Mivel a térbeli relációk, pl. a BENNE vagy a RAJTA helyzet fizikai síkon történő észlelése nyelvi szintre is áttevődik, a térbeli észlelés feltételei sematizáltan megjelennek a nyelvi észlelés feltételei között is. A jelentésbeli átvitel metaforizációk és metonimizációk mentén valósul meg, ahol a fizikai síkon létrejött reláció hasonlósága vagy azonossága alapján az adott viszonyt absztrakt helyzetekre is rávetítjük, értelmezzük.

A határozóragok jelentésszerkezete sematikus képeken vagy képi sémákon alapul. A sematikus kép vagy **képi séma** olyan, vázlatosan megkonstruált és mentális képekben tárolt információs modell, amely más fogalmak jelentésstruktúrájának alapját képezi (Kövecses–Benczes 2010: 133). Ezen túl a kognitív nyelvészetben a séma a megismerés egy általános, ismétlődő és begyakorolt módja is egyben, ahol a séma mint megismerési mód segíti a konstruálást a nyelvi kifejezések szemantikai struktúrájában úgy, hogy az előhívott fogalom a gyakran társuló fogalmakat is aktiválja kisebb mértékben (Tolcsvai Nagy 2010: 38–40). A képi sémák a perceptuális tapasztalatok sűrített „újraleírásai”, melyeknek az a feladata, hogy leképezzék a térbeli viszonyokat a konceptuális struktúrák számára (Oakley 2007: 215). Ez úgy történik, hogy a fizikális síkon létrejött reláció jellemzői, kapcsolódó elemei (pl. a képi sémák) megjelennek a relációt megnevező nyelvi elemek esetében is, és konstruáló erővel bírnak a jelentésszerkezetük alakulásakor.

A határozóragok szemantikai szerkezetét tanulmányozva a konstruáló sémák tartalmuk szerint osztályozhatók voltak aszerint, hogy tartalmaznak-e mozgássort, s ha igen, ezek a mozgássorok mennyire voltak összetettek. A vizsgálat során azt találtam, hogy egyes sémák esetében nem kapcsolódott mozgássor a séma képi részéhez (*statikus sémák*), míg más sémáknál a mozgássor csupán egyetlen utasításból vagy fázisból állt (*dinamikus sémák*), s végül voltak a legösszetettebb sémák, az *akciósémák*, amelyek több fázisból álló mozgássorral rendelkeztek. A séma mozgássorának és képi részének elkülönítése lényeges mozzanat volt a vizsgálatomban, hiszen amikor egy rag nyelvi szerkezetbe került, akkor a séma képi része a raghoz tartozó névszó által vált kidolgozottá, a séma mozgássora pedig a szerkezetben lévő ige által.

Noha a séma-elmélet keretein belül számos tanulmány foglalkozik a képi sémákkal, a disszertáció csak azokat a perceptuális képi sémákat tekinti át, amelyek szorosan kapcsolódnak a téri viszonyokhoz: TARTÁLY, FELÜLET, FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL, KIINDULÓPONT–VÉGPONT, KAPCSOLAT.

4.4. A BENNE és a RAJTA helyzet határozórag-családjainak alapszaváról

A disszertációban alkalmazott vizsgálati módszer nyelvtörténeti ismeretek bevonását is igényelte, hiszen az általam vizsgált irányhármassági határozóragok grammatikalizáció útján önálló szavakból jöttek létre, és egykoron önálló szói jelentéssel rendelkeztek (Korompay 1991). A grammatikalizáció során azonban szemantikailag nem üresedtek ki, hanem a raggá válásuk során jelentésük módosult (Dér 2005, Traugott 2003: 631–636). A ragok szemantikai leírásánál ezért kiemelt fontosságú volt, hogy az egykori alapszó mint szemantikai előzmény

beazonosításra kerüljön. A lehetséges alapszók tanulmányozásakor a ragokat az általuk megjelenített térbeli helyzet alapján hármas csoportokban vizsgáltam, így elkülönítésre kerültek a BENNE és a RAJTA helyzet ragjai.

A BENNE helyzet határozórag-családját a *-ban/-ben* dinamikus rag és a *-ba/-be*, *-ból/-ből* akciórag alkotja. Ami a ragcsalád keletkezését illeti, a *-ban/-ben* központi szerepű határozórag lehetett, melynek egyik ékes bizonyítéka, hogy a ragcsaládon belül elsőként jöhetett létre. Ennek ellenére az általa jelölt inessivusi térbeli relációt kezdetben egy olyan szerkezet fejezte ki, amely két, önálló jelentésű szóból állt: pl. *ház belen*, mely utóbbi a *bele~bél* 'belső rész' jelentésű szóból és a hozzá kapcsolódó *-n* locativusragból épült fel (Horváth 2003: 52). A magyar hangsúlyviszonyoknak megfelelően a nyomaték a szerkezet első tagjára (pl. *ház*) esett, így a kevésbé hangsúlyos második szó alakja egy idő után rövidülni kezdett, majd eredeti jelentése egyre inkább elhalványult, vagy attól eltérő jelentést vett fel (pl. a *bél* szó mai jelentése 'testrész'), s végül teljesen elvesztette önálló szói mivoltát, és járulékos elemmé vált (Sárosi 2003: 170–171).

A ragcsalád szemantikai előzményének finnugor alapalakja a **pälz* 'vminek a belseje, belső része' lehetett, ami a rokon nyelvekben is kimutatható, pl. (TESz. I. 272, Rédei 1986–1988: 364, Zaicz 2006: 63):

votj.	<i>pol-, pēl-, polin</i>	'benne, belső része vminek, közte'
moksa mord.:	<i>pelī, pelin</i>	'benne, közte'
zürj.	<i>pēls, pēvs</i>	'közte'

A hangtörténeti változások felől nézve a finnugor szókezdő **p-* a magyarban zöngésülhetett a szóbelseji *-l* hatására (vö. *bal*, *bőr*). A szó alapalakjához járulhatott az *-n* locativusrag, melyből létrejöhetett a *belen* névutó, abból pedig később a *-ban/-ben* rag. A *-ba/-be* esetében feltételezhetően az *-á/-é* lativusi rag kapcsolódhatott az alapszóhoz, míg a *-ból/-ből* esetében az *-l* ablativusrag (Korompay 1991: 287–288). A BENNE helyzet határozóragjai tehát ugyanarra az alapszóra vezethetők vissza, amelyekről összességében elmondható, hogy egy alapszó és egy primér rag kapcsolatából jöhettek létre kezdetben névutóként funkcionálva, majd grammatikalizáció útján határozóragként. A három rag nem véletlenül származhat egyetlen szótól, hiszen szemantikai kapcsolatuk egyértelműen választ ad erre: amíg a *-ban/-ben* rag a BENNE viszony fenntartását jelöli, addig a *-ba/-be* rag a BENNE helyzet létrejöttét, a *-ból/-ből* rag pedig a BENNE helyzet megszűnését.

A RAJTA helyzet ragcsaládja (-n/-on/-en/-ön, -ra/-re, -ról/-ről) esetében már kevésbé egyszerű a kognitív jelentéstörténeti vizsgálat. A kognitív szemantika szerint a testi tapasztalatok meghatározók a nyelvi struktúrák létrejöttében. Amikor irányokat és helyzeteket határozunk meg, saját testünkhöz képest tesszük azt. Ezen elgondolás alapján nem véletlen, hogy számos nyelvben a térbeli viszonyokat kifejező nyelvi elemek egy része testrészek nevéhez kötődik (Heine 1995: 120–124). Ha a magyar nyelv térbeli viszonyainak nyelvi kifejezéseire gondolunk, számos példát találhatunk arra, hogy azok testrészek nevéből keletkeztek. A BENNE helyzet határozóragjainak alapszava mellett (*bél*) tipikusan illusztrálja ezt az elképzelést néhány névutónk is, pl.:

mell, mellkas	MELLETT
alsó testfél	ALATT
hát	HÁTUL
fej, fő	FELETT / FÖLÖTT
szem	SZEMBEN

A történeti-etimológiai szótárak (TESz., EwUng., ESz.) a **raŋ3* 'felszín' jelentésű szóalakkal hozzák összefüggésbe a RAJTA helyzet határozóragjainak lehetséges alapszavát. A RAJTA helyzethez tartozó határozóragok jelentésszerkezetének kidolgozásában résztvevő FELÜLET séma is megerősítheti szemantikailag a RAJTA helyzet határozóragjainak a **raŋ3* 'felszín' szóból való eredeztetését, azonban testrészhez, testi tapasztalatokhoz a szó jelentésében nem találunk kapcsolódási pontot. Ennek áthidalására vontam be a vizsgálatba az említett szónak (**raŋ3*) egy feltételezhető szemantikai előzményét Rédei Károly szótárából: a **runka* szót, amely 'test, derék, törzs, testfelület' jelentésben volt használatos. A szó módosult alakjai hasonló jelentésben a rokon nyelvekben is megtalálhatók voltak (Rédei 1986–1988: 746):

finn:	<i>runko</i>	'törzs, testfelület, test'
	dial.: <i>ruho</i>	'has, test, altest, törzs'
lapp:	<i>rungo</i>	'törzs fej és lábak nélkül'
	dial.: <i>runka</i>	'szár, fatörzs, csípő'
karj.	<i>runga</i>	'test, törzs, derék'
olony.	<i>runngu</i>	'törzs, derék, test, testfelület, fatörzs'
erza mord.	<i>rungo</i>	'törzs, derék, test, testfelület, termet, alak'

Rédei Károly szócikke szerint a fenti szóalakok záróeleme (-o/-a) egy képző volt, tehát a szótó maga egy **runk3/runk3 ~ rung3/rung3* alak lehetett, amely hangtanilag összefüggésbe hozható a TESz., EWUng., Zaicz-féle szótárak által említett **raŋ3* szóval. Véleményem szerint a RAJTA helyzet ragjai valójában az ősi **ruŋ3 ~ runk3* szóra vezethetők vissza, mellyel szemantikailag összefügghet a TESz., EWUng. és ESz. által feltételezett **raŋ3*. Az általam javasolt alapszó jelentése testi tapasztalatokhoz köthető, s végigkövetve a ragok és a személyes névmások szemantikai változásait feltehető, hogy a test és a törzs mint FELÜLET szolgálhatott az alapszó jelentésének kialakulásához, hiszen több rokonnyelvi példában is megjelent a 'testfelület' jelentés. Mindezek igazolhatják Bernd Heine feltevését is, mely szerint a térbeli relációk nyelvi kifejezései az emberi test részeihez köthetők (Heine 1995: 120–124), és megerősíthetik a RAJTA helyzet ragjai esetében feltételezett FELÜLET séma kiemelt szerepét.

4.5. A BENNE és a RAJTA helyzet határozóragjainak szemantikai leírásáról

A disszertációban a határozóragok egyenként kerültek bemutatásra, ahol a szemantikai vizsgálat háromféle viszonyt alapul véve tekintette át a ragok jelentéstani jellemzőit: térbeli, időbeli és entitásbeli relációkban, mely utóbbi elvont fogalmakra, személyek közti kapcsolatokra vonatkozott. Itt az elemzések kiindulópontja minden esetben a térbeli reláció volt, ugyanis a TÉR=IDŐ metafora alapján feltételezhető, hogy metaforizáció révén alakult a térbeli jelentésből az időbeli jelentés, illetve absztrahálódás útján az entitásbeli jelentés. Így például a *-ba/-be* ragon illusztrálva a fentieket, a *-ba/-be* a térbeli relációkban jellemzően akkor használatos, amikor *vmi/vki valahová/vmibe kerül*. Ez a jelentés időbeli relációkban is megjelenik, ha például egyik napszaktól a másikba vált az idő (pl. *Estébe nyúlt a beszélgetés*). Entitásbeli relációknál pedig átvitt értelmű kifejezésekben fedezhetjük fel a fizikai síkon értelmezett *vki/vmi vhová/vmibe kerül* jelentést, pl.: *vki belehal vmibe*.

A határozóragok jelentésének alakulásában a képi sémák komoly szervező erővel bírnak, a BENNE helyzet ragjai esetében a TARTÁLY és a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémák jelennek meg, mely utóbbinál más és más sémarészek válnak hangsúlyossá az adott térbeli viszonytól függően. Így például a *-ba/-be* esetében a CÉL sémarész emelődik ki, míg a *-ból/-ből*-nél a FORRÁS.

A RAJTA helyzet ragjainál a FELÜLET és a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL képi sémák mutathatók ki a szemantikai szerkezetben. Pl. a *-ra/-re*, amely térbeli relációkban közelítő, a *vmi/vki vmire kerül* jelentésben használatos, időbeli viszonyban valamely napszakhoz vagy időponthoz való közelítést fejez ki, pl. *Estére megjön a válasz*. A *-ra/-re* szemantikai

tanulmányozásakor az is körvonalazódott, hogy az entitásbeli viszonyokban a térbeli közelítési jelentés gyakran utóidejűségként jelenik meg, ahol az ige aktuális idejéhez képest egy később bekövetkező esemény megtörténte várható (pl. *vár vmire, kér vmire, próbál vmire /színházi esemény/ stb.*). Más esetekben viszont nem az utóidejűség dominált a *-ra/-re* esetén, hanem az eredetileg fizikai síkon megvalósuló felületre kerülés mozzanata, amely átvitt jelentésekben olyan módon jelent meg, hogy egy esemény részlegesen következett be, vagy bizonyos feltételek teljesülése mellett, megszorításokkal zajlott le (részleges jelentés), vagy épp csak elkezdődött (kezdő jelentés), esetleg rövid ideig tartott (mozzanatos jelentés) pl.: *rátalál vmire* (kezdő), *rákiált vkire* (mozzanatos), *szorítkozik vmire* (részleges).

4.6. Határozóragok és képi sémák a mondatban

Akár specifikus, akár sematikus egy nyelvi elem jelentése, amikor egymás mellé kerülnek a nyelvi szerkezetekben, közöttük valamilyen viszony, kapcsolat jön létre, ahol egyik elem kidolgozza a másik elem jelentését (Langacker 2007: 441). Ha egy határozórag és egy névszó vagy egy ige egymás mellé kerül, a nyelvi elemek kölcsönösen hatnak szemantikailag egymásra, a határozórag éppúgy a névszóra és az igére, mint fordítva. A határozóragok mondatba kerülésének kognitív szemantikai vizsgálatakor azt tapasztaltam, hogy a határozóragok két fontos szerepkört töltenek be: egyrészt alakilag a névszóhoz kerülnek, így a határozórag a nyelvi észlelés szempontjából „lehorgonyozza” a hozzá kapcsolódó névszót azzal, hogy a jelzi, az adott névszó észlelési szempontból tartályszerű vagy felületszerű. Ennek a kijelölése azért fontos, mert eltérő mondatszintű sémaszerkezet és mozgássor kapcsolódik a kétféle formához. Másrészt azonban a határozórag szoros kapcsolatban van szemantikailag az igével is, ugyanis sémarészeket emel ki annak jelentésszerkezetéből.

4.7. Kognitív jelentésváltozások a határozóragok mint vonzatok körében

A vonzatváltozás ismert jelenség a nyelvtörténet számára, mégis viszonylag kevés munka született e témakörben (Zimányi 2009, Balázs 2004), és azok is elsősorban strukturalista szemlélettel közelítettek a nyelvi elemek rendszerbeli mozgásaihoz, így a nyelvhasználók szemléletbeli változásaira kevesebb figyelem jutott. Pedig ennek a tényezőnek a jelentősége korántsem lebecsülendő, hiszen ha elfogadjuk azt, hogy a nyelvi kifejezések a világ dolgainak és a közöttük lévő viszonyoknak a leképeződései (Landau – Jackendoff 1993), akkor azt is feltételezhetjük, hogy a világ dolgain és viszonyain bekövetkező változások hatással lehetnek a nyelvi szerkezetekre és módosíthatják azokat. A vonzatszerkezet módosulása nem új és nem is egyedi jelenség a nyelvünkben, ugyanis nyelvtörténeti kutatások alátámasztják, hogy a

magyarban már évszázadokkal ezelőtt természetes volt az ilyen változás. Jól adatolható módon például kimutatható, hogy az ómagyar korban bizonyos tranzitív igék gyakran intranszitivá váltak, és ezzel együtt alkalmasak lettek általánosabb jelentéstartalom kifejezésére (R. Hutás 1995: 263–264).

Több kognitív nyelvész is úgy gondolja, hogy a vonzat elsősorban észlelési, és csupán másodsorban grammatikai probléma (Szilágyi N. 1996; Fazakas 2007; Páll 1999; Galaczi 1995). Ezt az elképzelést figyelembe véve az volt a feltételezésem, hogy a vonzatok változása mögött az észlelésben bekövetkezett változások állnak, melyek érinthetik a relációban szereplő objektumokat vagy azok eseménysorait. A vonzatváltozásokat tehát ebben az elméleti keretben a percepciós változások nyelvi leképeződéseiként értelmeztem, és tanulmányozásukat az igék mellett megjelenő BENNE és RAJTA helyzetek határozóragjainak szemantikai elemzésével folytattam az általam választott korpuszban (MBO, Komáromy 1910). Feladatomból tűztem ki, hogy az ott talált vonzatváltozásokat megfigyeljem és csoportosítsam kognitív szemantikai szempontból. Vizsgálódásaimat az a cél vezérelte, hogy a disszertáció V. fejezetében tárgyalt határozóragok szemantikai elemzésének eredményeit a gyakorlatban is felhasználjam. A boszorkányperek szövegeiben felfedezett vonzatváltozásoknál azt találtam, hogy a nyelvhasználók szokásaiban bekövetkező változások hatottak a perceptuális képi sémákra, s valójában ezek módosulásai idézték elő a vonzatváltozásokat. A nyelvhasználók szokásai, valamint a képi sémák változásai alapján a ragok két nagy csoportra voltak oszthatók: az egyik csoportnál a relációban részt vevő objektumok észlelési sajátosságainál, a séma képi részénél következett be a változás (pl. felületszerű objektum tartályszerűként perceptualizálódik), míg a másik csoportnál az eseménysorok percepciójában, a séma mozgássoránál történt a módosulás (pl. F-Ö-C séma más-más részei váltak kiemelkedővé). A fentiek alapján elkülönítettem az **objektumokhoz** és az **eseménysorokhoz kötődő vonzatváltozásokat**. Előbbieknél egy eredetileg felületként észlelt dolog változott tartállyá (FELÜLET → TARTÁLY, pl.: *törődik vmin ~ (bele)törődik vmibe*), vagy egy tartály felületté (TARTÁLY → FELÜLET, pl.: *észbe vesz ~ észrevesz*). Az eseménysorokhoz kötődő változásoknál pedig a F-Ö-C séma egyes részeinek hangsúlyosságában történt a módosulás.

A F-Ö-C séma egy teljes eseménysort ábrázol, amelynek bizonyos részei a relációk értelmezésének megváltozásával kiemelkedhetnek, mások pedig háttérbe kerülhetnek. Mivel a F-Ö-C séma időbeliséget is megjelenít, tehát az egyes sémarészek időben egymás után következnek, így gyakran az egymás melletti sémarészek hangsúlyossága között fedezhetünk fel változásokat. Az is megfigyelhető volt, hogy általában az ÖSVÉNY sémarész veszítette el

hangsúlyosságát és „tolta” a hangsúlyt előre vagy hátra: vagy kiemelte a CÉL részt, vagy a FORRÁS sémarészre irányította a hangsúlyt (ÖSVÉNY → CÉL, pl. *következik vkin ~ következik vkire*, ÖSVÉNY → FORRÁS, pl.: *olvas vmiben ~ olvas vmiből*).

5. Összegzés

A toldalékok körében végzett szemantikai vizsgálatok leíró és nyelvtörténeti szempontból is szükségesek és pótolandók. Ennek megalapozásaképpen bemutattam a disszertációban az irányhármassági határozóragok szemantikai leírási lehetőségeit, melyhez kognitív szemantikai és jelentéstörténeti ismeretek is bevonásra kerültek. A vizsgálat során térbeli, időbeli és entitásbeli relációkban tekintettem át az egyes határozóragokat, és a specifikus jellemzőkön túl azt találtam, hogy az egyes ragok jelentésszerkezetében különböző képi sémák (pl. TARTÁLY, FELÜLET, FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL stb.) jelentek meg, melyek nemcsak a raghoz kapcsolódó névszó és ige szemantikai struktúrájára voltak hatással, hanem azok szintaktikai viszonyaira is. Ennek gyakorlati tanulmányozására a határozóragok vonzatként való változásai szolgáltak, ahol megfigyelhető volt, hogy a nyelvhasználók szokásaiban bekövetkezett változások módosították az ahhoz kapcsolódó nyelvi kifejezések képi sémáit, mely vonzatváltozás formájában fejeződött ki a beszédközösség számára. A vonzatváltozás tehát ebből a nézőpontból nézve nem csupán egy grammatikai jelenség, hanem egy „nyelvhasználati lenyomat”, azaz tükröződése a mindennapi életünket, szokásainkat, tapasztalatainkat érintő változásoknak.

Mivel a disszertáció a magyar határozóragok jelentéstani leírását kívánja megalapozni, az itt bemutatott vizsgálat más határozóragok bevonásával tovább bővíthető. Ennek azért van jelentősége, hiszen a kiterjesztett vizsgálattal lehetővé válhat a határozóragok szemantikai hálózatának feltárása, mely az összes térbeli viszonyt tartalmazza. A disszertációban alkalmazott vizsgálati módszer nyelvtörténeti ismeretek bevonását is igényelte, így a kapott eredmények a leíró nyelvészet és a nyelvtörténet számára egyaránt hasznosak lehetnek. A fentiekén túl a magyar mint idegennyelv tanításában is alkalmazhatók a határozóragok szemantikai leírásai, hiszen megkönnyíthetik a vonzatos igék használatának elsajátítását a magyarul tanulók számára.

A tézisekhez felhasznált irodalom:

- Andor Enikő 1999. *Az el viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Balázs Géza 2004. Tárgyatlaná válás. *Édes Anyanyelvünk* 3. sz. 4.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Berrár Jolán 1967. A szavak jelentéstörténete. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 235–259.
- Fazakas Emese 2003. Új utak a nyelvtörténeti anyagok feldolgozásában. In: Büky L. – Forgács T. (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. JATE Press, Szeged, 15–22.
- Dér Csilla Ilona 2005. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Fazakas Emese 2005. A *fel*, *le* és *alá* igekötő jelentésszerkezete I. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XLIX: 1–2. sz. 59–99.
- Fazakas Emese 2006. A *fel*, *le* és *alá* igekötő jelentésszerkezete II. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* L: 1–2. sz. 101–130.
- Fazakas Emese 2007. *A fel, le és alá igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 260. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Galaczi Árpád 1995. *A rajta helyzet jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Heine, Bernd 1995. Conceptual grammaticalization and prediction. In: Taylor, John – MacLaury, Robert (szerk.): *Language and the Cognitive Construal of the World*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Horváth László 2003. A magyar nyelv története. Az ősmagyar kor. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 45–63.
- Imre Attila 1999. *Az át viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Komáromy Andor (szerk.) 1910. *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára* (MBO). Budapest, MTA.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 284–318.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 355–410.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Landau, Barbara – Jackendoff, Ray 1993. „What” and „where” in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16: 217–265.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2007. Cognitive Grammar. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Huber (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Oakley, Todd 2007. Image schema. In: Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, 214–235.
- Páll László 1999. *A benne viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Rédei Károly (szerk.) 1986–1988. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- R. Hutás Magdolna 1995. Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 247–318.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet (Ősmagyar kor). In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 129–172.
- Somkerek József 1999. *Az alatt/fölött viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *A jelentésvilág szerkezete*. Előadás a Mindentudás Egyetemén, 2004. november 18.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Traugott, Elisabeth C. 2003. Constructions in Grammaticalization. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (szerk.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Melbourne, Berlin, 624–647.
- Váradi Tamás és mtsai 1998–2006. *Magyar Nemzeti Szövegtár*. <http://www.mnsz.nytud.hu>
- Zaicz Gábor (szerk.). 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- Zimányi Árpád 2009. A vonzatváltozás jelenségéről. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, IV. évf. 1. sz: 65–71, Miskolc.

Az értekezés témakörében írt publikációk jegyzéke

2010

A semantic analysis of adessive *-nál/-nél* ('at') and superessive *-n~on/-en/-ön* ('on') in Hungarian. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Annales Sectio Linguistica*. Vol. 27., Tinta Könyvkiadó, Budapest, 5–20.

2008

A lexikai jelentésváltozások okairól holista kognitív szemantikai keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 241–267.

2007

A *-ban/-ben* és az *-n~on/-en/-ön* jelentésrendszere. *Magyar Nyelv* 103: 432–451.

2005

Az irányhármasságot mutató határozóragok jelentésrendszere. Témavázlat. In: Zsilinszky Éva – Érsok Nikolett Ágnes – Slíz Mariann (szerk.): *Félúton*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 80–92.

